

Constitució i partits polítics

Joan Marcel / Professor Titular de Dret Constitucional a la UAB

Des de fa temps, i de manera recurrent, hi ha present a Espanya i en d'altres països europeus una valoració crítica, fins i tot un desprestigi, dels partits polítics. La peculiar i difusa cultura democràtica espanyola, que encara que hagi evolucionat positivament no es pot dir que hagi consolidat un pòsit suficientment sòlid, podria explicar aquest fenomen en el nostre cas. Però la coincidència més general en les anàlisis i les crítiques dirigides als partits polítics, així com l'evidència d'una crisi de funcionament, de baixa afiliació, d'escassa valoració social, acompanyada d'una mala imatge dels polítics i, fins i tot, certa pèrdua del seu anterior monopoli de la representació política, demanen aprofundir en el fenomen partidari, tant des del punt de vista del seu enquadrament o marc constitucional i de la seva regulació jurídica, com des de l'òptica més global de la seva evolució pràctica i de les seves perspectives als inicis del segle XXI.

Queda clar que la vida política democràtica contemporània apareix completament estructurada i dominada pels partits polítics, i més a mesura que les constitucions han anat tendint a atribuir a aquests un veritable estatut jurídic. També en el cas d'Espanya, els partits polítics formen part de l'entramat constitucional de la monarquia parlamentària dissenyat per la Constitució de 1978.

Des del punt de vista del reconeixement jurídic i constitucional, avui sembla superada la hipocresia de la qual parlava Hans Kelsen en referir-se a aquells que mantenien que la democràcia era possible sense partits polítics, tot definint aquesta democràcia com un Estat de partits.¹

Estat de partits o democràcia de partits, la realitat és que les constitucions contemporànies quan confereixen un estatut jurídic als partits polítics es situen al costat pràctic des de l'òptica política i jurídica, tot superant els elements crítics que des de començaments del segle passat apunten les contradiccions i les prevencions sobre la possibilitat que els partits no constitueixin un Estat dins l'Estat, que no acabin cortocircuitant la democràcia.

L'aparició dels partits de masses, a finals del segle XIX i al llarg del segle XX, i la importància que han aconseguit en el darrer terç de segle els partits d'ampli abast ideològic i social,² els atribueixen un paper primordial en el funcionament dels règims polítics.

Si el desenvolupament dels partits moderns, tal i com han anat arribant als nostres dies, coincideix amb la incorporació política de les masses a finals del segle XIX, no és fins després de la Primera Guerra Mundial que nombroses noves constitucions comencen a reconèixer el paper dels partits polítics i els atorga un lloc i un estatut jurídic. En diversos Estats els partits, sense tenir encara un reconeixement jurídic-constitucional explícit, comencen a jugar un rol de primer ordre en el funcionament del marc institucional en el que s'organitzen els poders públics de l'Estat de Dret. S'encarreguen d'establir llistes de candidats, de supervisar les operacions

electorals, d'intervenir en el contenciós de les eleccions i, fins i tot, de participar en la nominació dels òrgans parlamentaris i jurisdiccionals.

Però no serà fins després de la Segona Guerra Mundial que es produirà el reconeixement constitucional dels partits polítics. Com assenyala Roberto L. Blanco, les constitucions aprovades amb posterioritat al final de la guerra contenen, pràcticament sense excepcions, preceptes específicament dedicats als partits polítics, preceptes que, amb diverses formulacions i amb diversos graus d'intensitat, venen a reconèixer la centralitat del paper d'aquests partits en el funcionament dels mecanismes democràtics.³

D'aquesta manera la Constitució italiana de 1947, la llei Fonamental de la República Federal d'Alemanya de 1949 i la Constitució francesa de 1958, incorporen els partits polítics com a instruments fonamentals en la intermediació política entre la societat i les institucions polítiques.

Igualment, aquells països que construeixen els seus règim democràtics en els anys setanta, després de la caiguda de les darreres dictadures conservadores de l'Europa occidental –Grècia el 1975, Portugal el 1976 i Espanya el 1978– inclouen els partits polítics en la seva nova estructura constitucional.

Finalment, els països de l'Europa central i de l'est que, a partir de la caiguda dels règims totalitaris comunistes el 1989, han anat assimilant les estructures democràtiques i constitucionals de la resta del continent, han incorporat també el reconeixement dels partits polítics en les seves normes fonamentals, contraposant l'existència d'una pluralitat de partits al que havia estat el monopoli d'un únic partit, en moltes ocasions també reconegut en les seves anteriors constitucions de caràcter totalitari i no democràtic.

Els partits polítics estan, doncs, vinculats a la democràcia en la mesura que són reconeguts com a instruments bàsics per a la formació de la voluntat popular. Des del punt de vista polític, i també jurídic, aquesta és la seva raó de ser.

Els partits polítics a la Constitució espanyola

Tal com s'ha assenyalat, la Constitució espanyola de 1978 segueix la tendència iniciada després de la Segona Guerra Mundial i incorpora el reconeixement dels partits polítics en el seu articulat, essent explícita la determinació del seu paper, funcions i estructura en el contingut de l'article 6 de la Carta Magna.

El procés de constitucionalització dels partits polítics comptava ja amb l'empenta de la doctrina política i constitucionalista anterior a l'elaboració de la Constitució,⁴ i es concreta a partir del primer esborrany elaborat per la Ponència constitucional del Congrés dels Diputats. El resultat final de la discussió parlamentària conclou amb una redacció de l'article 6 de la Constitució que incorpora una descripció funcional dels partits polítics i uns elements de prescripció sobre la seva creació i funcionament.

D'una banda, la primera part de l'article 6 estableix una mena de catàleg de les funcions dels partits polítics, assimilable a allò que la teoria i la pràctica constitucional de les modernes democràcies havia ja consolidat: que són expressió del pluralisme

polític, que concorren a la formació i manifestació de la voluntat popular, i que són instruments fonamentals per a la participació política.

D'altra banda, en els dos punts següents es determinen la llibertat de creació i actuació i es prescriu la necessitat de que estiguin dotats d'una estructura interna i d'un funcionament democràtics. La referència a la pròpia Constitució i a la llei que respecte a la creació i funcionament dels partits incorpora l'article 6, amplia l'estatut jurídic d'aquests, al connectar-lo tant amb la regulació constitucional del dret d'associació de l'article 22 i les prescripcions de caràcter electoral dels articles 67.2 (prohibició del mandat imperatiu dels representants dels ciutadans) i 68.3 (descripció d'una part del sistema electoral –la representació proporcional dins les circumscripcions provincials– que afavoreix els partits com a instruments imprescindibles en la presentació de candidatures), com amb la regulació continguda en la Llei de Partits Polítics –Llei 54/1978 de 4 de desembre de 1978– aprovada tot just uns dies abans del referèndum constitucional. El marc que ofereix el conjunt de la regulació constitucional dels partits polítics, la Llei de Partits de 1978 i la reforma que d'aquesta llei s'aprovarà l'any 1987, omplien un contingut del nostre Dret de partits que la doctrina jurídic-política havia de posar en evidència en les seves mancances i indefinicions.

La Llei de Partits de 1978, formalment preconstitucional, contenia una regulació mínima que recollia l'estatut bàsic dels partits polítics, regulava la seva creació i estructura i n'establí els mecanismes de control. Igualment, en el seu darrer article, regulava de manera ben mínima el principi del finançament públic dels partits. Va ser aquesta darrera qüestió la que es va abordar de manera més ampla i global en la Llei Orgànica 3/1987 de 2 de juliol de Finançament dels Partits Polítics, si bé la controvèrsia al voltant d'aquesta qüestió va continuar oberta, tant jurídicament com políticament.

El debat, doncs, tant sobre el finançament públic i privat –que s'ha anat mantenint viu i amb els seus propis perfils–, com sobre les formes d'articulació del control judicial o els continguts de l'exigència constitucional de la democràcia interna, han estat oberts i presents al llarg dels anys noranta.⁵

Al costat d'aquest marc normatiu i de la seva anàlisi doctrinal, cal situar una profunda i important tasca interpretativa realitzada pel Tribunal Constitucional i, en alguns casos, pels tribunals ordinaris, que sobretot en el cas de l'alt Tribunal ha servit de guia per anar precisant la interpretació que s'ha de donar a les diverses normes que, directament o no, tenen per objecte els partits polítics, d'acord amb el marc contingut en la Constitució.

Les diverses sentències del Tribunal Constitucional, des de la més primerenca de febrer de 1981 –on es considera els partits com una forma especial d'associació dotada de rellevància constitucional i es referma la clara funció pública que els partits tenen en les modernes democràcies– fins a les set sentències dictades al llarg de 1983 o les més recents dels anys noranta, aniran fixant una clara jurisprudència en relació a la posició constitucional dels partits polítics que acabarà transcendint i influïnt en la vida política i parlamentària espanyola.⁶

La Llei Orgànica de Partits Polítics de 2002

El debat doctrinal i polític, just abans de l'elaboració i aprovació de la nova llei de partits polítics de l'any 2002, es centrava en dos grans aspectes. D'una part, en la polèmica sobre l'equilibri i la millora del finançament públic i privat dels partits. En les legislatures 1993-1996 i 1996-2000 es varen arribar a constituir sengles «Comissions no permanents per al finançament dels partits polítics» que, en ambdós casos, es varen saldar amb el fracàs que comporta l'aparcament d'una possible reforma de la llei de 1987, donat el desacord i la confrontació entre els partits de centre-dreta i els de centre-esquerra sobre el tractament del finançament privat.

D'altra part, en la necessitat d'aprofundir en la democratització dels partits i de les seves ofertes, girant al voltant de l'imprescindible correcció de les tendències oligàrquiques i de l'enquistament burocràtic dels partits i de la recerca de formes de minorar la «partitocràcia».7 També en les dues legislatures mencionades i a l'inici de la legislatura 2000-2004 s'havien presentat propostes per tal de superar la legislació de 1978 en el terreny de la creació, funcionament democràtic i control dels partits polítics, però no es van prendre en consideració fins la presentació pel Govern del Partit Popular del Projecte de Llei Orgànica de Partits Polítics.

Malgrat la necessitat manifesta de procedir a l'elaboració d'una nova norma reguladora dels partits polítics que superés la minsa i preconstitucional Llei de 1978, i malgrat l'orientació genèrica apuntada en l'exposició de motius i en la memòria del projecte de nova llei de partits, l'objectiu polític fonamental d'aquest projecte és establir un llistat de motius i un procediment que facin possible la declaració d'il·legalitat d'un partit polític, i més en concret de la formació política que donava cobertura política a l'organització terrorista ETA.

El projecte presentat al Congrés dels Diputats no acomplia ni de lluny les expectatives reformistes que s'havien preconitzat des d'àmbits polítics i doctrinals diversos i, a més, incorporava continguts que podien ser considerats contraris al marc constitucional que pretenia desenvolupar.

La tramitació parlamentària del projecte fins a la seva aprovació definitiva el juny de 2002 no va canviar l'objectiu primigeni, ni va aprofundir en el desenvolupament dels diversos aspectes que, des del marc constitucional, demandaria un veritable Dret de partits. En canvi sí que es varen llimar les principals arestes de possible inconstitucionalitat que contenia el projecte presentat pel Govern. En síntesi, amb l'aprovació de la nova Llei Orgànica de Partits Polítics no s'aconseguia una veritable llei sobre el règim jurídic dels partits polítics, però el contingut finalment aprovat no ha estat considerat inconstitucional pel Tribunal Constitucional en la sentència 48/2003 de 12 de març que respon a una demanda del Govern Basc, si bé el Tribunal puntualitza que determinats articles de la llei hauran d'interpretar-se, per ser considerats plenament constitucionals, en els termes de determinats fonaments jurídics de la pròpia sentència.8

La controvèrsia jurídica, i també política, es centra en el contingut de l'article 9 de la Llei Orgànica dels Partits Polítics, que regula l'activitat d'aquests i, de manera especial, les causes i circumstàncies que poden motivar la declaració d'il·legalitat d'un partit, i en diversos aspectes del capítol III de la llei (articles 10, 11 i 12), que regula la dissolució i suspensió judicial dels partits, el procediment i els efectes d'aquesta

dissolució. Malgrat l'esforç de concreció realitzat durant el procés de la tramitació parlamentària de la llei, no s'ha aconseguit esborrar del tot la percepció de certa indeterminació jurídica en el contingut dels diversos supòsits que l'article 9 relaciona com a conductes que poden portar a la declaració d'il·legalitat d'un partit polític. D'aquí la importància de la precisió interpretativa que realitza el Tribunal Constitucional en la sentència mencionada, de març de 2003.

Pel que fa al procediment que la llei preveu per determinar la dissolució d'un partit polític, és més que discutible, a la vegada que incorpora un nou tipus de relació entre poders, el fet que la llei incorpori que el Congrés dels Diputats i el Senat, que cal recordar conformen el poder legislatiu de l'Estat, estiguin legitimats per instar la il·legalització d'un partit, quan ja ho estan directament el Govern i el Ministeri Fiscal.

Ocasió perduda, doncs, a l'hora d'avaluar el contingut de la nova Llei Orgànica de Partits Polítics, ja que ni supera les mancances de l'antiga llei de 1978, ni aborda els nous reptes democratitzadors dels partits, ni canvia les previsions de finançament —en aquest aspecte es limita a remetre's a la llei de 1987—, ni tant sols completa les previsions d'il·licitud previstes pel Codi Penal. La concurrència pràctica d'una acció penal iniciada en el seu moment contra Batasuna per l'Audiència Nacional amb el procediment d'il·legalització contra la mateixa organització política, a partir de les previsions contingudes en la nova llei, posen en dubte, fins i tot, la necessitat de la llei des de l'objectiu polític perseguit des de la presentació del projecte.

La situació del partits polítics a l'inici del segle XXI

Aquests instruments d'intermediació i d'integració que són els partits polítics, i dels quals hem abordat fins aquí el seu procés d'incorporació jurídica al sistema polític, a través de la seva constitucionalització i del desenvolupament d'un Dret de partits, arrossegueu des de fa anys una situació que pot ser definida com de crisi o decadència, derivada, en bona part, de les deficiències democràtiques que perviuen en la seva organització i en el progressiu distanciament entre els partits i la ciutadania.

És cert que el descrèdit dels partits polítics existia ja fa un segle. El 1903 Moisei Ostrogorski assenyalava que els partits representaven un obstacle per a la bona marxa de la democràcia.⁹ Roberto Michels apuntava el 1919 que era el funcionament dels partits, que definia com a oligàrquic i personalista, allò que no era democràtic.¹⁰ I Max Weber, des de posicions d'anàlisi favorables als partits, reflexionava també el 1919 sobre el fet que el poder dins els partits es trobés en mans dels permanents, es a dir dels quadres o funcionaris a sou del partit i responsables de la continuïtat del treball a l'interior de l'organització, o fins i tot en mans d'aquelles personalitats que dominen personalment o financerament «l'empresa».¹¹

Avui, quasi cent anys després, la crisi de relacions entre els partits i la societat que evidencien les enquestes d'opinió, tot contraposant-los a altres formes d'enquadrament i participació social, com les ONG'S o associacions socials de tota mena i orientació, sembla apuntar una decadència del model partit polític, a partir d'una opinió pública que s'inclina sempre a censurar els partits polítics i a fer-los culpables de tot allò que va malament en la governació d'un país. Però del que es tracta avui, a diferència de fa cent anys, no és de plantejar si els partits polítics «serveixen» o no a la democràcia, si no, com ha assenyalat Daniel L. Seiler, d'analitzar la correlació que

existeix entre partits i democràcia, tant en la seva vessant positiva, és a dir, en l'afirmació que cap democràcia funciona sense partits polítics plurals, com en la seva relació negativa, evidenciada cada vegada que ha caigut una democràcia per un cop d'Estat i la primera actuació dels nous dirigents ha estat l'abolició dels partits polítics o la implantació d'un model monopartidista.¹²

Sembla més clara l'existència d'una certa crisi de les funcions que s'atribueixen als partits polítics. Les funcions socials –socialització política, mobilització de l'opinió pública, representació d'interessos, legitimació del sistema polític– i les funcions institucionals –reclutament i selecció d'élites, organització d'eleccions, composició del Parlament i del Govern– que tradicionalment han acomplert els partits polítics, es poden considerar bé superades, bé que s'acompleixen d'una manera diferent. Algunes encara juguen un paper important mentre d'altres han anat perdent importància.

Klaus von Beyme ha definit quatre grans funcions que es poden analitzar a la llum de la seva virtualitat actual.¹³

La primera d'aquestes funcions seria la recerca d'objectius a través de la ideologia i del programa de cada partit polític. Es tracta d'una funció que ha anat perdent importància en la mesura que els mitjans de comunicació han anat agafant el relleu del que havia estat la tasca educativa i socialitzadora que portaven a terme els partits. Ja no cal estar afiliat a un partit polític per saber què pensa aquest partit. A través dels mitjans de comunicació podem saber què es planteja, quins objectius defineix, quin programa i quina ideologia té un partit.

La segona gran funció comportaria l'articulació i agregació dels interessos socials. També en aquest cas s'ha produït una progressiva difuminació dels vincles que existeixen entre els partits i les seves bases socials. Les campanyes electorals són cada cop més genèriques i sobretot més competitives, en el sentit més estricte i literal del terme competitivitat.

La tercera funció seria la de la mobilització i socialització del ciutadans dins el sistema polític, de manera especial en períodes electorals. Aquesta funció d'integració i socialització s'acompleix amb menor eficàcia pel descens dels nivells d'afiliació i pel desplaçament del compromís polític cap a altres esferes i cap a nous tipus d'organitzacions inicialment no partidàries, per bé que algunes d'aquestes noves formes d'organització acaben convertint-se en partits polítics.

Finalment, la quarta funció seria la de reclutament de les élites polítiques i la incidència en la formació de governs. Aquesta és sens dubte una de les funcions que s'acompleix en la pràctica amb una major eficàcia i exclusivitat.

Quan es reflexiona sobre l'inventari de les funcions assignades als partits polítics, es constata que aquestes es circumscriuen a un espai precís del camp polític: la representació. D'una manera esquemàtica, es podrien resumir en dues les funcions que avui porten a bon terme els partits: el relleu, és a dir proporcionar governants d'una manera continuada, i la legitimació, és a dir fer d'aquesta forma d'accés a les funcions de govern una manera acceptable pel conjunt dels governats.

Però a més s'exigeix als partits moltes altres coses, de manera que se'ls obliga a prendre posició sobre tot tipus de problemes i de qüestions. Alguns autors, com Claus

Offe, analitzen l'anomenada democràcia de partits com una lluita en dos fronts: d'una banda, contra els nous moviments socials, i, per altra, contra les tendències neocorporativistes de mediació d'interessos.¹⁴ Però no sembla que aquesta lluita comporti la desaparició dels partits com a model, ni que el canvi o reorientació de les seves funcions porti al final del model partit polític com a instrument d'organització i de participació polítiques. Altra cosa és que no s'hagi de situar en primer pla la necessitat de la seva reforma, renovació i canvi d'orientació.

Avui a Europa s'ha entrat en una nova era de la política de masses. Els «cleavages» ja no estan congelats i les divisions socials tradicionals també han perdut rellevància política. Això comporta que s'hagin desdibuixat els contorns polítics i hagin entrat en crisi els partits tal i com encara són avui en dia. L'ascens a dreta i esquerra del ventall polític tradicional d'organitzacions i partits que desborden el marc institucional n'és la constatació més clara.

Peter Mair ha estudiat la transformació del partit de masses en l'Europa de finals de segle XX, analitzant els principals factors de transformació i canvi dels partits.¹⁵ Transformacions que fan referència al desenvolupament organitzatiu i institucional dels propis partits, entre les quals es troben els canvis produïts en la forma de finançament dels partits a través de la generalització de la subvenció estatal, la via partidària com a exclusiva per l'accés als afers públics, o la facilitat per accedir als mitjans de comunicació públics, fets tots ells que han augmentat la imatge de reforçament dels lligams entre l'Estat i els partits. L'impacte de les noves tecnologies i el canvi global dels mitjans de comunicació comporten que els dirigents polítics puguin dirigir-se avui als ciutadans sense necessitat de xarxes organitzatives, que tinguin vies directes d'accés als electors, que incorporin noves formes de màrqueting polític, i que els ciutadans comencin a utilitzar aquestes noves tecnologies com a instrument de socialització i, fins i tot, d'organització i mobilització política. L'experiència viscuda al voltant de les darreres eleccions legislatives a Espanya, el març de 2004, és una clara mostra d'aquestes transformacions. També cal mencionar l'impacte del canvi social sobre la pròpia organització partidària, amb la constatació del desenvolupament d'un electorat més competent i millor informat, al costat del creixement de l'individualisme i l'atomització de la societat moderna.

Malgrat aquest declivi o transformació del partit de masses, aquests tenen encara un paper fonamental en el reforçament de la voluntat col·lectiva. És cert que han quedat organitzativament antiquats, però de moment no ha aparegut res per a substituir-los, si be cal cercar els elements de canvi i renovació que facin possible una nova articulació entre partits, electorat, opinió pública, agents socials, associacions de tota mena..., que proporcionin al polític i a les institucions noves capacitats d'iniciativa i d'acció.

Ens trobem davant una reforma que no es pot anar retardant, que apareix cada vagada com a més urgent. No es tracta tant d'una reforma jurídica i institucional que inclogui noves regulacions legals dels partits polítics o reformes de la normativa electoral o la incorporació de noves formes de participació política. Aquestes són reformes necessàries però insuficients. Es tracta més de fer front a la profunda metamorfosi que s'ha produït de la societat civil, que no s'ha traduït encara en un refús global del sistema democràtic, si no que s'ha centrat sobretot en l'element que, en la mesura que és el protagonista del funcionament del sistema, ha sofert de manera més

aguda les conseqüències de l'anomenat «malestar democràtic» o «tedi per la democràcia»: els partits polítics.

Una idea, en bona part certa, ha fet forat en l'opinió pública política: els partits són organitzacions tancades, oligàrquiques i profundament burocratitzades, que tenen una marcada tendència a segrestar una part substancial de les formes de manifestació de la pluralitat política i social. D'aquí n'ha derivat l'erosió en poc espai de temps de partits sencers, alguns amb més de cent anys d'història, la dramàtica pèrdua de reputació de la «classe política», la dissolució d'antics electorats fidels o el creixement notable dels electorats de protesta (especialment situats a l'extrema dreta del ventall polític).

Tot això situa en primer pla la necessitat de la reforma democràtica dels partits polítics, que inclogui una reforma del projecte de cada partit i una reforma de les formes orgàniques dels partits. Apareix com a necessari desenvolupar partits amb estructures obertes, flexibles, democràtiques i funcionals per aquests inicis del segle XXI. Uns partits oberts a la societat, amb l'objectiu de superar l'abrupta distinció entre «els de dins» i «els de fora». Uns partits internament més democràtics, que impulsin cap a dins de la pròpia organització allò que impulsen i preconitzen en la societat i en la política (l'intent de generalitzar i ampliar la tècnica de les eleccions primàries internes, en seria un bon exemple). Uns partits adaptats a les noves realitats territorials en la seva estructura organitzativa, a través d'una federalització interna i externa, en el marc espanyol i europeu. Uns partits, en definitiva, que fessin possible situar el model partit polític a l'alçada de les demandes de la societat democràtica avançada d'aquest segle tot just començat.

1 H. Kelsen: Esencia y valor de la democracia. Labor. Barcelona, 1934.

2 Els denominats «catch-all-parties» per Otto Kirchheimer, o «partits d'electors» per Jean Charlot o «electoral-professional parties» per Angelo Panebianco.

3 Veure R.L. Blanco: Los partidos políticos. Tecnos. Madrid, 1990, p. 74 i ss.

4 Entre d'altres, veure el contingut de les diverses aportacions a Pedro de Vega (ed.): Teoría y práctica de los partidos políticos. Edicusa. Madrid, 1977, o a Pablo Lucas Verdú: Principios de Ciencia Política, vol. III. Tecnos. Madrid, 1971.

5 Veure, per exemple, els continguts dels dos Cuadernos y Debates del Centro de Estudios Constitucionales, «Régimen jurídico de los partidos políticos y Constitución», núm. 51 (1994) y «La financiación de los partidos políticos», núm. 47 (1994).

6 Sobre la doctrina del Tribunal Constitucional referent als partits polítics es pot consultar l'anàlisi de Javier Jiménez Campos «Los partidos políticos en la jurisprudencia constitucional» a J.J. González Encinar: Derecho de partidos. Espasa. Madrid, 1992.

7 Veure l'aportació de Roberto L. Blanco: «Veinte años de partidos: de la constitucionalización a la contestación», en el llibre col·lectiu La experiencia constitucional (1978-2000). CEPC. Madrid, 2000.

8 Veure la STC 48/2003 de 12 de març de 2003, especialment els fonaments jurídics 10, 11, 12, 13, 16, 20, 21 i 23.

9 M. Ostrogorski: La démocratie et l'organisation des partis politiques. Calman-Lévy. Paris, 1903.

10 R. Michels: Les partis politiques. Flammarion. Paris, 1919.

11 M. Weber: El político y el científico. Alianza. Madrid, 1967, versió castellana de l'original alemany Politik als Beruf, Wissenschaft als Beruf, publicat el 1919.

12 D.L. Seiler: Les partis politiques. A. Colin. Paris, 1993 i Les partis politiques en Europe. PUF. Paris, 1996.

13 K. Von Beyme: Los partidos políticos en las democracias occidentales. CIS-Siglo XXI. Madrid, 1986.

14 C. Offe: Partidos políticos y nuevos movimientos sociales. Sistema. Madrid, 1988.

15 P. Mair: Party System Change. Approaches and Interpretations. Clarendon Press. Oxford, 1997.